

De strijd om goed en fout in de academische wereld

De loyaliteitsverklaring verdeelde de rectoren, hoogleraren en studenten

Bachelorscriptie

Student: Pim Westenberg
Studentnummer: 5536553
Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht
Opleiding: Geschiedenis
Vak: GE3V14054 – Bachelor Eindwerkstuk
Begeleider: Reinbert Krol
Aantal woorden: 7590
Plaats: Utrecht
Datum: 20 januari 2017

Samenvatting

In dit onderzoek wordt het historiografische debat omtrent de aanpassing van de Nederlandse burgers aan de Duitse bezetter, vertaald naar de academische wereld. Volgens de historici Van der Heijden en Blom was er een grijs verleden, wat tegen het heersende werk van De Jong in ging. De Jong trok juist een scherpe lijn tussen goed en fout, maar ook hij stelde dat er maar weinig Nederlanders in verzet kwamen. Tegen die achtergrond is onderzocht hoe het kon dat ruim tachtig procent van de studenten een zogeheten loyaliteitsverklaring in 1943 weigerde te ondertekenen. Hierbij zijn de rectoren, de hoogleraren en de studenten uit Delft en Utrecht onderzocht. Dat heeft de volgende resultaten opgeleverd.

- De rectoren op de openbare universiteiten werkten mee aan de loyaliteitsverklaring. Dit werd door de studenten veroordeeld, maar de rectoren droegen de toekomst van het hoger onderwijs op hun schouders.
- De Senaten in Utrecht en Delft zagen het niet als hun taak om het morele kompas van de studenten te zijn en steunden de studenten dan ook niet openlijk in hun strijd tegen de loyaliteitsverklaring. Hierdoor groeide een kloof tussen de studenten en de leraren.
- Bij het studentenverzet speelde de Raad van Negen een cruciale rol. Dit overlegorgaan tussen de verschillende universiteitssteden, wees de loyaliteitsverklaring vanaf het begin af. Deze principiële weigeraars, met veel invloed in de studentenwereld, trokken vervolgens een ruime meerderheid over de streep om de loyaliteitsverklaring niet te tekenen.
- De studenten trokken, net als De Jong, een scherpe lijn tussen goed en fout, maar de waarheid ligt veel genuanceerder. Ook het grijze verleden moet genuanceerd worden, aangezien de studenten wel met een grote groep in verzet kwamen tegen de bezetter.

Inhoudsopgave

	Bladzijde
Inleiding	3
Historische context	7
Motieven van de rectoren	9
Geen verzet van hoogleraren	13
De rol van de Raad van Negen	17
Conclusie	23
Literatuurlijst	26

Inleiding

Alle studenten die hun studie aan een Nederlandse universiteit wilden voortzetten, moesten in april 1943 een loyaliteitsverklaring tekenen van de Duitse bezetter. Begin maart 1943 kregen de studenten te horen dat deze maatregel zou komen, waarna de kwestie de studentenwereld een maand lang in zijn greep hield.

In deze verklaring stond het volgende genoteerd: "... Verklaart hiermee plechtig, dat hij de in het bezette Nederlandsche gebied geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen naar eer en geweten zal nakomen en zich zal onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk, de Duitse weermacht, of de Nederlandse autoriteiten gerichte handeling, zoomede van handelingen of gedragingen welke de openbare orde aan de inrichtingen van hooger onderwijs, gezien de vigeerende omstandigheden, in gevaar zal brengen."¹ Wanneer studenten niet tekenden, moesten ze niet alleen de studie staken, maar zouden ze ook naar Duitsland worden getransporteerd om daar arbeid te leveren. Ondanks de aangekondigde represailles, tekende meer dan tachtig procent van de studenten de loyaliteitsverklaring niet.²

Deze grootschalige weigering van de studenten is uitermate opvallend in het licht van werken van Chris van der Heijden en Hans Blom. Van der Heijden schreef het boek *Een grijs verleden*, waarin hij stelde dat de Nederlandse burgers zich vooral aanpasten aan de Duitse bezetter.³ Waar in het naoorlogse debat werd gesproken in termen van goed en fout, was volgens Van der Heijden de overgrote meerderheid, ruim 95 procent van de bevolking, als grijs te typeren. De Nederlandse samenleving was tegen de bezetting, maar legde zich erbij neer en was zeer meegaand. Van der Heijden kreeg bijval van Hans Blom, voormalig directeur van het NIOD. Blom stelde in zijn werk *In de ban van goed en fout* uit 1983 al het heersende zwart-wit beeld in de geschiedschrijving ter discussie.⁴ Dit ging regelrecht in tegen het tot dan toe zeer gezaghebbende, maar niet onomstreden werk van Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dat tussen 1969 en 1994 in twaalf delen werd gepubliceerd.⁵ De Jong trok juist een scherpe grens tussen goed en fout. Ook schatte hij het aantal verzetslieden erg laag in. In het kader van beide stromingen is het des te

¹ NIOD, Amsterdam, Dorgelo, prof. dr. H.B., Europese dagboeken en egodocumenten, archiefnummer:244, inventarisnummer:1081.

² NIOD, Amsterdam, Staat met opgave van de aantallen studenten, die aan de verschillende universiteiten waren ingeschreven op 1 februari 1943 en die op of na 13 april 1943 een loyaliteitsverklaring hebben getekend, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer:020, inventarisnummer:507.

³ Chris van der Heijden, *Grijs verleden* (Amsterdam 2003).

⁴ Hans Blom, *In de ban van goed en fout* (Amsterdam 1983).

⁵ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1994).

opvallend dat onder de studenten niet de overgrote meerderheid ‘grijs’ was, maar wel degelijk in verzet kwam. Waarom tekenden zo weinig studenten de loyaliteitsverklaring in april 1943?

De loyaliteitsverklaring was op de universiteiten hoogst ongewenst. Zowel de meeste rectoren, de meeste hoogleraren als de meeste studenten spraken zich uit tegen de verklaring te zijn. Ook in het dagelijks leven waren de meeste burgers tegen de bezetting, maar pasten zij zich wel aan. Tegen iets zijn en in verzet komen is nog wel een wereld van verschil. Hoewel er vanuit verschillende kanten druk werd uitgeoefend op de individuele studenten, kwamen zij wel in verzet. Om de hoofdvraag te beantwoorden, zal ik een drietal gezaghebbende groepen op de universiteiten onderzoeken.

Allereerst hadden de rectoren een belangrijke rol bij het vervaardigen van de loyaliteitsverklaring. De Katholieke Universiteit in Nijmegen koos ervoor om de loyaliteitsverklaring helemaal niet te verspreiden, waardoor het voor studenten heel lastig werd om te tekenen.⁶ Bernardus Hubertus Dominicus Hermesdorf, rector van de Nijmeegse universiteit, was de enige rector magnificus die om principiële redenen besloot de loyaliteitsverklaring niet voor te leggen aan de studenten. De andere rectoren waren tegen de loyaliteitsverklaring, maar pasten zich wel aan. Wat waren de motieven van de rectoren om de loyaliteitsverklaring te verspreiden?

Daarnaast hadden ook de hoogleraren invloed op de studenten. Op 6 oktober 1940 hadden de Nederlandse ambtenaren al een Ariërverklaring moeten tekenen. Ook deze verklaring, waarmee het ambtenarenapparaat van Joden kon worden gezuiverd, was hoogst ongewenst. Op de Nederlandse universiteiten werd de Ariërverklaring met afschuw ontvangen, maar een grootschalige weigering als rondom de loyaliteitsverklaring kwam er niet. Waarom kwamen de hoogleraren niet in verzet tegen de verordeningen van de bezettende overheid?

Ten slotte zal ik de rol van de studentenverenigingen belichten. Nog voor de loyaliteitsverklaring officieel was uitgevaardigd, kwam in het studentenblad *De Geus* al een oproep om niet te tekenen. Op 6 maart 1943, een week voor de loyaliteitsverklaring openbaar werd gemaakt, werd al opgeroepen om de loyaliteitsverklaring “onder geen voorwaarde te tekenen.”⁷ Dit standpunt werd uitgevaardigd door de Raad van Negen, het Nederlandse overlegorgaan van de negen grote universiteitssteden. Wat was de rol van de Raad van Negen bij de grootschalige weigering van de loyaliteitsverklaring?

⁶ Katholiek Documentatie Centrum, Stukken betreffende de sluiting van de universiteit in 1943, RADB-379.

⁷ Frits Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet* (Utrecht 2004) 156.

Voor dit onderzoek is het niet mogelijk om alle Nederlandse universiteiten te onderzoeken. Als casus richt ik mij op de universiteiten van Delft en Utrecht. Deze beide universiteiten zijn openbare universiteiten; dit leent zich goed voor een vergelijkend onderzoek. In Delft was het hoogste tekenpercentage (25,6%) van alle universiteiten, in Utrecht was dat percentage juist erg laag (12,6%).⁸ De overgrote meerderheid tekende dus niet. Van beide universiteiten zal ik de rectoren, de hoogleraren en de studentenverenigingen onderzoeken, waarna ik kan verklaren waarom de studenten de loyaliteitsverklaring massaal niet tekenden. Daarmee zal ik een nuance proberen aan te brengen in het debat. Van der Heijden en Blom staan enerzijds tegenover De Jong, maar de beide kampen zijn het er wel over eens dat verzet niet aan de orde van de dag was. Ik zal deze werken vertalen naar de Nederlandse academische wereld. Door de loyaliteitskwestie te onderzoeken, zal ik met nieuw bewijs aantonen dat het universiteitsbestuur inderdaad grijs was, maar dat de studenten ook een scherpe lijn tussen goed en fout trokken. Enerzijds doet het grijze verleden afbreuk aan het verzet van de studenten, anderzijds is de scherpe lijn tussen goed en fout niet te rechtvaardigen. De kwestie omtrent de loyaliteitsverklaring geeft bovendien inzicht in de cultuur die op de Nederlandse universiteiten heerste, ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Zowel de Universiteit in Delft als in Utrecht heeft via een onafhankelijk onderzoek de geschiedenis van de universiteit in kaart gebracht. Deze vier werken, twee per universiteit, vormen een basis voor dit onderzoek, dat ik zal versterken met primaire bronnen. In het Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie (NIOD) en Het Utrechts Archief (HUA) zijn veel dossiers van de oorlog bewaard gebleven. Vanuit brieven naar studenten, notulen van Senaatsvergaderingen en persoonlijke documenten zal verklaard worden waarom de rectoren meewerkten aan het vervaardigen van de loyaliteitsverklaring. De notulen van de Senaatsvergaderingen zijn ook cruciaal bij het onderzoek naar de motieven van de hoogleraren. Zowel de Senaat van Utrecht als Delft adviseerde de studenten niet om de loyaliteitsverklaring te weigeren. Uit die bronnen zal meer naar voren komen over de discussie die heeft plaatsgevonden. Ten slotte hebben de studentenorganisaties werken bijgehouden, waarin de studenten zich uitspreken over de loyaliteitskwestie. Hun strategie, hun motieven en hun mening over het optreden van het bestuur zal hierdoor worden verduidelijkt. Met persoonlijke documenten, die in de archieven zijn te vinden, zal ik extra bewijs voor mijn argumenten aanvoeren. Aan de hand van de secundaire werken en de

⁸ NIOD, Amsterdam, De tekenkwestie door Nederlandse studenten, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer:020, inventarisnummer: 497.

primaire bronnen zal ik verklaren waarom de studenten de loyaliteitsverklaring met een ruime meerderheid weigerden te tekenen.

Historische context

In het voorjaar van 1943 stond de verhouding tussen de studenten en Duitse bezetter op scherp. Vele Nederlanders verwachtten een snelle ineenstorting van het Duitse rijk of een geallieerde invasie in Europa. Dit optimistische geloof versterkte de drang om het tijdstip van de Duitse nederlaag te versnellen. Het verzet greep naar een middel dat nog weinig was gebruikt: de liquidatie van personen.⁹ Op 5 februari 1943 schoten leden van een knokploeg de Duitse generaal H.A. Seyffardt dood. Seyffardt stierf pas de volgende dag in het ziekenhuis, waardoor hij een signalement van de daders door kon geven: het uiterlijk van de daders suggereerde dat van een student. De aanslag werd ook daadwerkelijk gepleegd door studenten, namelijk twee leden van de verzetsgroep cs-6: Jan Verleun en Leo Frijda. De Höhere SS-und Polizeiführer, SS-generaal H.A. Rauter, greep vervolgens in.¹⁰ Op zaterdag 6 februari 1943 vonden razzia's plaats tijdens colleges en practica in Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen. Ongeveer zeshonderd studenten werden gevangen genomen en overgeplaatst naar kamp Vught. Op 9 februari vond een nieuwe razzia plaats en werden nog eens twaalfhonderd studenten naar Vught gebracht. Onder de gevangen genomen studenten bevonden zich 119 Utrechters. De Delftse studenten vormden een meerderheid met 250 gevangenen.¹¹

Na de reactie van de Ordnungs- en Sichterheitspolizei, wilde de Duitse bezetter verzekerd hebben dat het studentenprotest niet verder zou oplaaien. De studenten moesten een verklaring tekenen, waarin eigenlijk stond dat de studenten en de Duitsers elkaar met rust zouden laten. Het hoger onderwijs kwam door de razzia's vrijwel volledig stil te liggen en het werd alom wenselijk geacht om het onderwijs weer voort te zetten. Allereerst wilde Jan van Dam als secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, de instellingen voor hoger onderwijs koste wat het kost openhouden. Het onderwijs moest zo spoedig mogelijk hervat worden. Het idee van de loyaliteitsverklaring kwam dan ook van deze pro-Duitse Amsterdammer. Arthur Seyss-Inquart, rijkscommissaris van Nederland, ging snel akkoord met de loyaliteitsverklaring. Hij wilde de studenten weer traceerbaar maken en daarvoor moesten de instellingen zo snel mogelijk de deuren openen. Tot slot had ook de NSB baat bij een vervolging van het hoger onderwijs. Anton Mussert

⁹ Onno Sinke, *Loyaliteit in verdrukking* (Amsterdam 2012) 115.

¹⁰ Broeyer, *Het Utrechts universitaire verzet*, 143-145.

¹¹ Sinke, *Loyaliteit in verdrukking*, 119-120.

wilde zijn machtsaanspraak waarmaken en de universiteiten naar eigen inzicht ‘hervormen’.¹² Alle drie de heren waren het er over eens dat studeren niet langer als recht moest worden gezien, maar als een gunst. De Duitse autoriteiten verleenden die gunst, de studenten moesten dan als dank de loyaliteitsverklaring tekenen.

De loyaliteitsverklaring werd op 13 maart 1943 vervaardigd en de studenten hadden precies één maand de tijd om deze te ondertekenen. Als pressiemiddel had Van Dam er een aantal voorwaarden aan verbonden: de studenten die tekenden mochten de studie voortzetten, niet-tekenaars moesten de opleiding staken en werden tewerkgesteld in Duitsland.¹³ De kwestie zorgde voor een diepe deling in de Nederlandse studentenwereld en er werd vanuit verschillende posities druk uitgeoefend op de studenten. Van Dam, die verantwoordelijk was voor het hoger- en bijzonder onderwijs, belegde op 6 april een radiorede waarin hij de studenten opriep om te gaan tekenen.¹⁴ Bij de wederopbouw van Nederland na de oorlog waren afgestudeerden heel hard nodig, dus uit vaderlandsliefde moesten de studenten simpelweg de verklaring ondertekenen. Anderzijds eiste Gerrit Bolkestein, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat studenten en universiteitsbestuurders geen medewerking aan de tenuitvoerlegging van de Duitse verordeningen zouden verlenen.¹⁵ Bolkestein zei het oneerlijk te vinden dat de Nederlandse jeugd de schuld kreeg van de Duitse bedreigingen. De oorlog zou zich in de eindstrijd bevinden en Nederland had de studenten heel hard nodig. Maar wel alleen de studenten die weigerden te tekenen. Rectoren, hoogleraren en studenten zaten in een spagaat.

¹² Sander van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond* (Utrecht 1995) 111-112.

¹³ NIOD, Amsterdam, Brief van de Beauftragte für den Vierjahresplan met de mededeling dat Nederlandse studenten naar Duitsland zijn gestuurd omdat ze geen loyaliteitsverklaring wilden ondertekenen, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer:020, inventarisnummer:496.

¹⁴ NIOD, Amsterdam, Radiorede J. van Dam inzake de loyaliteitsverklaring van studenten, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer:020, inventarisnummer:503.

¹⁵ NIOD, Amsterdam, Stukken, afkomstig van de illegaliteit: brieven, artikelen, oproepen e.d., Delftsche Studenten Contactgroep, archiefnummer:187b, inventarisatienummer:12.

Rectoren zonder dadendrang

Nadat Van Dam de loyaliteitsverklaring had opgesteld, was het de taak van de rectoren om de verklaring door te sturen naar de studenten. Van Dam meende dat de aangekondigde maatregelen niet met instemming, maar toch zeker wel met begrip op de instellingen zouden worden begroet.¹⁶ In Utrecht was het de taak van Louis van Vuuren om de studenten de verklaring voor te leggen, terwijl Henk Dorgelo in deze periode de rector was in Delft. Beide rectoren reageerden zoals de meeste burgers de oorlog doorkwamen: men was het er niet mee eens, maar ging snel akkoord.

De rectoren waren, in tegenstelling tot de studenten, niet snel en resoluut in de verwerping van de loyaliteitsverklaring. De problemen tussen studenten en de Duitse bezetter, zoals in het vorige hoofdstuk aan bod was gekomen, waren op 19 februari 1943 nog altijd niet opgelost. De rectoren van de universiteiten zaten in een spagaat tussen de boze studenten enerzijds en de Duitse autoriteiten anderzijds. Om een uitweg te vinden in de gespannen situatie op de instellingen, werd op 19 februari in Amsterdam een conferentie georganiseerd met de rectoren van de Nederlandse universiteiten en Van Dam. Van Vuuren schreef in het Jaarboek 1942-1943 van de Universiteit Utrecht dat de problemen steeds groter werden, maar dat Van Dam met de oplossing kwam. De loyaliteitsverklaring zou een einde maken aan de onrust in het hoger onderwijs. De verklaring was een middel om de bezettende overheid tegemoet te komen en was tevens aanvaardbaar voor de studenten. De rectoren gingen hiermee akkoord: “Het dient erkend te worden, dat met uitzondering van de Rector van Delft geen der andere Rectores toen een gevaar zagen in deze verklaring”, aldus Van Vuuren.¹⁷

De rectoren steunden Van Dam in zijn besluit om de studenten de verklaring voor te leggen. Aan de gespannen situatie moest een einde komen en de verordeningen leken een oplossing. De studenten waren het daar echter niet mee eens en vanuit de studentenwereld kwam een storm van kritiek op de loyaliteitsverklaring. Vanaf dat moment zagen de rectoren er opeens wel een gevaar in. Op zaterdag 27 maart 1943, twee weken na de invoering, vergaderde het College van Interacademiaal Overleg over de verklaring. Namens de rectoren is aan de secretaris-generaal voorgesteld om de loyaliteitsverklaring te laten vallen.¹⁸ De rectoren zagen aankomen dat de loyaliteitsverklaring de partijen niet dichter bij elkaar ging

¹⁶ Van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond*, 113.

¹⁷ HUA, Utrecht, Jaarboek 1942-1943, geschreven door rector-magnificus prof. dr. L. van Vuuren, Collectie Utrechts verzet, archiefnummer: 650, inventarisnummer: 10.

¹⁸ NIOD, Amsterdam, Dorgelo, prof. dr. H.B., Europese dagboeken en egodocumenten, archiefnummer:244, inventarisnummer:1081.

brengen, maar juist verder uit elkaar zou drijven. De standvastigste rector was, zoals Van Vuuren al aangaf, de rector uit Delft. Dorgelo ging ook nog persoonlijk op bezoek bij Van Dam, om aan te dringen om van de loyaliteitsverklaring af te zien. In zijn dagboek schrijft de Delftse rector: “Ik heb toen de loyaliteitsverklaring ten sterkste ontraden, daar zulks tot een debacle zou leiden.”¹⁹ Er werd dus wel degelijk protest aangetekend door de rectoren, maar de loyaliteitsverklaring werd al snel geaccepteerd als een noodzakelijk kwaad.

Voor de Utrechtse rector Van Vuuren was snel om wat betreft de loyaliteitsverklaring. Toen de verklaring onvermijdelijk bleek, draaide hij zijn koers in de richting van de Duitse bezetter. Vanaf zijn aantreden, in september 1941, vond Van Vuuren dat hij de bezettende autoriteit als wettige overheid moest beschouwen. De Duitsers mochten dus gewoon loyaliteit eisen van de studenten.²⁰ Van Vuuren probeerde de diep verdeelde studentenwereld dan ook de kant van Van Dam op te sturen. Op 22 maart 1943 belegde de Utrechtse Senaat een vergadering die volledig in het teken stond van de loyaliteitsverklaring. Secretaris-generaal Van Dam werd voor de gelegenheid uitgenodigd om te informeren, maar ook om te overtuigen. Een verslag van dit pleidooi, ten gunste van de loyaliteitsverklaring, werd zonder overleg met de Senaat verspreid door Van Vuuren.²¹ In deze brief aan de Utrechtse studenten werden niet alleen alle argumenten voor de verklaring en het nut ervan uiteengezet, maar ook alle mogelijke bezwaren hiertegen weerlegd. Enkele hoogleraren waren het niet eens met deze handelswijze van de rector. Het bestand dat naar de studenten was gestuurd was te gekleurd, te propagandistisch en er was niet uit af te leiden dat de Senaat de loyaliteitsverklaring in meerderheid afkeurde.²² Er moest een nieuwe versie komen, aangezien Van Vuuren de studenten niet objectief voorlichtte over de Senaatsvergadering.

De Utrechtse studenten waren het niet eens met de welwillendheid van Van Vuuren om mee te werken omtrent de loyaliteitsverklaring, waarna 52 studentmedewerkers hun functie neerlegden uit protest.²³ De werkweigering van de studenten zag Van Vuuren als een poging om het stelsel, dat hem zo lief was, op te blazen. Hij reageerde furieus en de studentmedewerkers werden voor zes maanden geschorst als studenten aan de Universiteit Utrecht, wat voor een diepere deling zorgde tussen de studenten enerzijds en de Utrechtse

¹⁹ NIOD, Amsterdam, Dorgelo, prof. dr. H.B., Europese dagboeken en egodocumenten, archiefnummer:244, inventarisnummer:1081.

²⁰ Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet*, 163.

²¹ NIOD, Amsterdam, Een verslag van een verbeterd verslag van de vergadering van de senaat der Utrechtse universiteit, naar aanleiding van de verordeningen van de Rijkscommissaris betreffende het hoger onderwijs, Dossier Universiteit Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a8.

²² Broeyers, *Het Utrechtse universitaire verzet*, 168.

²³ NIOD, Amsterdam, Brief van de Utrechtse Studenten Faculteiten aan de Senaat der Rijksuniversiteit te Utrecht, Dossier Universiteit Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a6.

rector anderzijds. De Utrechtse studentenverenigingen schaarden zich achter de studentmedewerkers en kwamen in protest. Op 2 april 1943 werd een brief rondgestuurd waarin het beleid van Van Vuuren expliciet werd afgekeurd.²⁴ De studenten konden het niet verkroppen dat hun rector protest aantekende, maar vervolgens heel snel akkoord ging met de verklaring. Van Vuuren zag echter in dat de loyaliteitsverklaring onvermijdelijk was.

Dezelfde ontwikkeling is te zien in Delft. Dorgelo was de voorman bij de eerder genoemde aangetekende protesten aan het adres van Van Dam. Hij was een diepreligieuze man, met een idealistisch wereldbeeld. Wanneer zijn initiatieven echter niet het gewenste resultaat opleverden, liet hij zich snel ontmoedigen.²⁵ Ondanks de aangetekende protesten, ging ook Dorgelo overstag en vaardigde hij de loyaliteitsverklaring uit aan zijn studenten. Vanaf het moment dat hij doorhad dat de loyaliteitsverklaring niet aangepast zou worden, zag hij de kwestie als een onaangename, maar niet te vermijden zaak.²⁶ Gevolg is dat ook Dorgelo meewerkte met de Duitse autoriteiten. Hij probeerde de loyaliteitsverklaring absoluut tegen te gaan, maar was niet volhardend in zijn protest. De Delftse studenten schrijven hierover: “Bij gebrek aan strijdvaardigheid legde hij zich bij de volgens hem onjuiste oplossing van de rijzende problemen met een zekere gelatenheid neer.”²⁷

Nadat de termijn van het tekenen van de loyaliteitsverklaring, 13 april 1943, achter de rug was, werd de balans opgemaakt. Alle studenten die niet getekend hadden, werden opgespoord en naar Duitsland gestuurd om daar te werken. Ook hierin werkten beide rectoren mee met de bezetter. Op 17 juni 1943, twee maanden na het verstrijken van de tekentermijn, stuurde Van Vuuren een lijst met adressen naar de Duitse autoriteiten. Alle adressen van de studenten die in aanmerking kwamen voor de ‘Arbeitsinsatz in Deutschland’ werden bijgevoegd.²⁸ Ook de Delftse rector Dorgelo werkte mee bij de verspreiding van de adressen van de niet-tekenaars. De Delftse studenten spraken er schande van: “De Gestapo werd niets in de weg gelegd: mocht rustig in de adressen van de studenten scharrelen, zonder dat hem een officieele hinderpaal in de weg stond.”²⁹

²⁴ HUA, Utrecht, Brieven van afkeuring door studenten van het besluit van de Rector Magnificus om 52 afgetreden studentvertegenwoordigers te schoren, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 529.

²⁵ Sinke, *Loyaliteit in verdrukking*, 119.

²⁶ *Ibidem.*, 129.

²⁷ NIOD, Amsterdam, Manuscript betreffende de geschiedenis van het Delftsch Studentencontact tot november 1944, Dossier Studentenverzet - Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: a1.

²⁸ NIOD, Amsterdam, Enkele circulaires van de rector-magnificus der Rijksuniversiteit te Utrecht, Dossier Universiteit Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a22.

²⁹ NIOD, Amsterdam, Manuscript betreffende de geschiedenis van het Delftsch Studentencontact tot november 1944, Dossier Studentenverzet - Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: a1.

Zowel de Delftse- als de Utrechtse studenten zagen de koers van hun rectoren veranderen richting die van de bezetter. Ze gingen zich aanpassen en gaven doorgang aan de Duitse verordeningen. Het verwijt van een gebrek aan standpunt, zoals de studentenverenigingen dat formuleerden, lijkt echter niet gegrond. Het standpunt van de beide rectoren was namelijk duidelijk: de loyaliteitsverklaring was ongewenst. De houding van de beide rectoren is in lijn met het grijze verleden. Het sleutelwoord voor de Nederlandse bevolking was ‘accommodatie.’ Het leven ging door en de meesten wilden zo goed mogelijk uit de oorlog komen.³⁰ Velen waren tegen de oorlog, maar tot verzet leidde dit niet. De bevolking paste zich zoveel mogelijk aan de nieuwe situatie aan en ditzelfde gold voor de rectoren in Delft en Utrecht. De loyaliteitsverklaring bleek onvermijdelijk, waarna er geprobeerd werd er zo goed mogelijk uit te komen. Er werd gehoor gegeven aan de Duitse autoriteiten, in de hoop het onderwijs te kunnen vervolgen: dat was voor de rectoren een doel op zich geworden. Dorgelo sprak op 8 april tot de Senaat in de hoop dat deze een positief tekenadvies zou geven: “Het zou toch wel ongelukkig zijn als in deze toestand het Hooger Onderwijs op deze verklaring zou stranden. Persoonlijk heb ik, gelet op het door Prof. Van Dam gegeven commentaar, geen gewetensbezwaren, hoezeer ik betreur, dat onderteekening gevraagd wordt.”³¹ Om dezelfde reden stimuleerde Van Vuuren zijn studenten om de loyaliteitsverklaring te tekenen. Hij achtte het tekenen van de verklaring “van veel minder betekenis dan het behoud van ons Hooger Onderwijs.”³² Zowel Dorgelo als Van Vuuren was niet in de positie om in verzet te komen, al zagen de studenten dat anders. Zij trokken een lijn tussen goed en fout, maar voor de rectoren stond er te veel op het spel om in verzet te komen. De Delftse- en Utrechtse universiteit was afhankelijk van financiële overheidssteun. Wanneer zij zich niet aanpasten aan de bezetter, was het einde verhaal voor de universiteit. Bijzondere universiteiten, zoals in Nijmegen, Tilburg en op de VU in Amsterdam, konden het zich wel veroorloven om in verzet te komen tegen de loyaliteitsverklaring, wat zich ook weerspiegelt in de tekenpercentages. Hier werden de laagste tekenpercentages van het land gehaald, mede dankzij de weerbaarheid van de rectoren. De loyaliteitsverklaring was voor Dorgelo en Van Vuuren geen loyaliteit aan de Duitse bezetter, maar loyaliteit aan het onderwijs.

³⁰ J. Blom, ‘Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 5 mei 1945’, in: *Crisis, Bezetting en Herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 56-102, aldaar 67.

³¹ Sinke, *Loyaliteit in de verdrukking*, 131.

³² Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet*, 169.

Senaat in het spoor van de rector

De loyaliteitsverklaring werd ook door de leraren op het hoger onderwijs druk besproken. De reactie was vergelijkbaar met die van haar rectoren: er werd stelling genomen tegen de loyaliteitsverklaring, maar tot verzet kwam het niet. De Senaatsvergaderingen geven een goed beeld van de stemming die heerste omtrent de loyaliteitsverklaring. De Utrechtse Senaat sprak zich op 22 maart 1943 als eerste in het land over de kwestie uit. De maatregelen van de Duitse bezetter – de loyaliteitsverklaring, de numerus clausus en de tewerkstelling in Duitsland – werden in een motie “onaanvaardbaar” genoemd en er werd op drastische wijzigingen van de maatregelen aangedrongen. Er zaten nog altijd vele studenten vast in Vught en de Utrechtse Senaat sprak zich streng uit tegenover de maatregelen: “Hervatting van colleges kan niet mogelijk geacht worden zolang niet alle studenten zijn vrijgelaten en verzoekt den Rector Magnificus er bij den Secretaris-Generaal ten sterkste op aan te dringen de genoemde verklaring in te trekken.”³³ Deze motie werd door een groot aantal hoogleraren opgesteld, tegen het standpunt van Van Vuuren in. Hij had voor deze Senaatsvergadering juist Van Dam uitgenodigd om het docentenkorps te overtuigen om het tekenen van de loyaliteitsverklaring niet af te raden. Voor hem was het openhouden van de universiteit een doel op zich geworden, maar de hoogleraren leken hier nog niet van onder de indruk. Van Vuuren vertolkte het minderheidsstandpunt dat inhield dat de universiteit op ondertekening van de loyaliteitsverklaring moest aandringen.³⁴

De strijdbaarheid van de Utrechtse Senaat was nog niets vergeleken bij die van de VU in Amsterdam, de Nederlandsche Economische Hoogeschool in Rotterdam, de Katholieke Universiteit in Nijmegen en de Katholieke Economische Hoogeschool in Tilburg. Hier werd geen gelegenheid geboden de loyaliteitsverklaring te tekenen. De leraren van deze instellingen hadden zelfs laten weten hun ambt neer te leggen als de maatregelen van de Duitse bezetter toch doorgang zouden vinden.³⁵ De Utrechtse Senaat was wel van mening dat de studenten in de gelegenheid moesten zijn de loyaliteitsverklaring te tekenen, maar moesten hiertoe niet worden opgeroepen. De Senaat zag het niet als haar taak om de studenten een richting op te sturen. Uiteindelijk hield de Senaat zich nog verder afzijdig van het conflict en kwam er weinig van het in eerste instantie scherpe standpunt. Op 13 april werd een motie aangenomen waarin slechts op enig uitstel van de maatregelen werd aangedrongen. De

³³ HUA, Utrecht, Resoluties en notulen van de senaat, 1641 – 1971, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 10.

³⁴ Van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond*, 116.

³⁵ *Ibidem.*, 116.

tekentermijn moest verlengd worden naar 15 mei. Daarnaast stelde de Senaat een aanpassing van de loyaliteitsverklaring voor. De student moest zich “gedragen als waardig lid van de universitaire gemeenschap en zich dus zal onthouden van alle handelingen welke de openbare orde en de inrichtingen van het hoger onderwijs in gevaar brengen.”³⁶ Het uitstel kwam er niet en de aanpassingen kwamen er niet, waardoor de Utrechtse Senaat uiteindelijk simpel aan de kant werd gezet.

De Utrechtse studenten waren flink teleurgesteld in het docentenkorps. Op 2 juni 1943, in de nasleep van de loyaliteitsverklaring, stuurden de ‘vertegenwoordigers der Utrechtse studenten’ een brief aan de hoogleraren en docenten in Utrecht. “Uw houding in dezen tijd van voortdurende aanvallen op het Nederlandse universitaire leven, heeft ons meerdere malen teleurgesteld, doordat er van Uw zijde vrijwel geen tegenstand werd geboden en de Rector Magnificus zelfs steeds de aanvallen der bezettende macht ondersteunde en vergemakkelijkte door er geheel aan mede te werken.”³⁷ In eerste instantie stonden de leraren en studenten nog aan dezelfde zijde, maar er groeide een flinke kloof naarmate de tekentermijn dichterbij kwam.

In Delft was eenzelfde ontwikkeling gaande: de studenten kregen weinig steun van de leraren. De Delftse docenten kwamen op 8 april 1943 bijeen om te overleggen over het advies van de Senaat. De Delftse Senaat gaf, als enige in het land, het advies om de loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Net als zijn Utrechtse collega, gaf ook Dorgelo voor de Senaatsvergadering aan dat het openblijven van de universiteit erg belangrijk was. De Delftse Senaat schaarde zich achter de rector en gaf het advies om de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, mede dankzij een vurig pleidooi van E.C. Wiersma. Deze hoogleraar natuurkunde was zeer actief in het verzet. In zijn laboratorium bood hij onderdak aan verzetsmensen die door de Duitsers werden gezocht en gaf hij illegale werkers gelegenheid met explosieven en valse persoonsbewijzen te experimenteren.³⁸ Toch probeerde Wiersma zijn collega’s te overtuigen een advies voor het tekenen van de loyaliteitsverklaring te geven. Belangrijk was vooral dat de studenten door het tekenen van de verklaring uit handen bleven van de Duitsers en verder konden studeren.³⁹ Ook voor de andere leraren was het belang dat de instelling open bleef, belangrijker dan de principiële bezwaren. Nog diezelfde dag werd het

³⁶ HUA, Utrecht, Resoluties en notulen van de senaat, 1641 – 1971, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 10.

³⁷ NIOD, Amsterdam, Memorandum namens de besturen van een aantal Utrechtse studentenverenigingen en disputen, Dossier Universiteit Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a9.

³⁸ Van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond*, 132.

³⁹ *Ibidem.*, 132.

advies van de Senaat naar de Delftse studenten gestuurd, met bijgevoegd de radiorede van Van Dam.

De Delftse Contactgroep, Contactgroep is een synoniem voor Verzetsgroep, kwam onmiddellijk met een reactie, om het effect van het advies van de Senaat te verminderen. De hele nacht werd doorgewerkt, waarna de volgende dag drieduizend enveloppen de deur uitgingen naar de studenten, met de dringende boodschap om het Senaatsadvies naast zich neer te leggen.⁴⁰ De studenten waren niet te spreken over het advies van de Senaat. De Senaatsvergadering “gaf een diep treurig beeld van de morele gesteldheid en onoordeelkundigheid der Senaatsleden.”⁴¹

Ondanks dat de Senaat een advies gaf om de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, was er ook in Delft in eerste instantie protest tegen de loyaliteitsverklaring. Net als in Utrecht, schreef ook de Delftse Senaat naar Van Dam een brief waarin protest werd aangetekend tegen de verordeningen. Bij een vergadering op 26 maart werd er op aangedrongen maatregelen te nemen om de loyaliteitsverklaring niet aan de studenten voor te leggen. Ook de gevangenen in Vught werden niet vergeten. De Senaat sprak zich uit om de colleges en practica niet te hervatten, alvorens de studenten werden vrijgelaten.⁴² Voor de Delftse studentenwereld kwam deze brief als een positieve verrassing, maar al snel bleek dat de Senaat het nooit tot een conflict zou laten komen. Op 3 april werd besloten om de loyaliteitsverklaring zo snel mogelijk te verspreiden, zodat de studenten de tekentermijn konden hanteren en het onderwijs weer kon worden hervat, precies zoals de Delftse studenten hadden voorspeld: “De houding van de hoogleraren zakt waarschijnlijk na het vrijlaten van de Vughtenaren in elkaar.”⁴³ Op dat moment zaten er nog dertien Delftenaren vast in Vught. De studentenorganisaties schreven over het optreden van het docentenkorps: “De activiteit der docenten in deze periode geeft een droevig beeld van vruchteloze discussies en besluiteloosheid.”⁴⁴

Het ontstane schisma tussen de hoogleraren en de studenten werd nog getracht op te lossen, maar de Delftse Senaat onderschatte de standvastige houding van de weigeraars. Op 11 april 1943, enkele dagen voor de definitieve tekentermijn, zochten drie hoogleraren contact met het Delftse Studentencontact. Uit vaderlandse overwegingen zou een beroep moeten worden gedaan op de studenten. De Academische Senaat garandeerde een numerus clausus

⁴⁰ NIOD, Amsterdam, Geschiedenis van het Delftsche Studenten Contact, Delftsche Studenten Contactgroep, archiefnummer:187b, inventarisnummer: 1.

⁴¹ Ibidem.

⁴² NIOD, Amsterdam, Documentatie betreffende het al dan niet tekenen van de loyaliteitsverklaring door studenten uit Delft, Studentenverzet – Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: 4.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ De Delftsche Studentenraad, *Geschiedenis van het Delftsche Studentencontact* (Delft 1944) 24.

van honderd procent en zou per direct ontslag nemen wanneer deze garantie zou worden verbroken.⁴⁵ De studenten verworpen het voorstel zonder enige twijfel. De enige oplossing om de frictie tussen de leraren en de studenten te verhelpen, zou een veranderde houding van de Senaat zijn.

De houding van de Senaat zou niet meer veranderen en de ontstane kloof werd niet meer gedicht. Studenten en docenten stonden ver van elkaar af. Dit was een ontwikkeling die pas echt tot uiting leek te komen met de loyaliteitsverklaring, maar al langer aan de gang was. Tussen 1900 en 1940 werden de universiteiten niet langer iets van de elite, maar een onderwijsinstelling die voor veel meer mensen was te bereiken. In deze jaren verdriedubbelde het aantal studenten aan de universiteiten.⁴⁶ Gevolg was dat de instellingen heel divers werden en de eenheid van de academische gemeenschap verleden tijd was. Daarbij voltrok zich rond 1900 een verwetenschappelijking van het universitaire onderwijs.⁴⁷ Hoogleraren zagen het als hun taak om de studenten wetenschappelijk te vormen, waardoor de algemene vorming van de studenten achter bleef. Hoogleraren hadden niet langer de behoefte en de ambitie morele leidlieden voor de studenten te zijn.⁴⁸ De persoonlijkheidsvorming van de student, wat tot de twintigste eeuw op de universiteit gebeurde, werd aan de studenten zelf overgelaten in hun gezelligheidsverenigingen. In dat licht is het niet verwonderlijk dat de Delftse en Utrechtse leraren niet de kant van de studenten kozen betreffende de loyaliteitsverklaring. Het was hun taak om wetenschap te bedrijven op de universiteit, niet om sturing te geven in ethisch politieke kwesties.

⁴⁵ De Delftsche Studentenraad, *Geschiedenis van het Delftsche Studentencontact*, 21.

⁴⁶ G. Jensma, H. de Vries, *Verandering in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997) 193-210.

⁴⁷ Peter Jan Knegtman, 'De plaats van de universiteit', *BMGN-Low Countries Historical Review* 121 (2006) 2, 240-246, aldaar 242.

⁴⁸ Knegtman, 'De plaats van de universiteit', 242.

Principiële weigeraars namen studenten op sleeptouw

Van het bestuur en de hoogleraren kregen de studenten weinig steun in hun strijd tegen de loyaliteitsverklaring. Het lot van het hoger onderwijs lag in handen van de studenten en deze studenten waren buitengewoon snel en resoluut in de verwerping van alle maatregelen door de Duitse bezetter. In de Raad van Negen, het landelijke overlegorgaan van het Nederlandse studentenverzet, werd de loyaliteitsverklaring vanaf het begin keihard afgewezen. Deze organisatie bevatte vertegenwoordigers van de Senaten van de traditionele studentenverenigingen uit de negen grote universiteitssteden, waaronder die van Utrecht en Delft. Deze Raad eigende zich het recht toe om voor alle studenten te spreken en de morele beslissing voor alle studenten te nemen.⁴⁹ Het advies van de Raad van de Negen was dan ook cruciaal bij het studentenverzet omtrent de loyaliteitsverklaring. En dat advies was duidelijk: niet tekenen.

De studenten waren van mening dat niet zij, maar de Duitsers de orde hadden verstoord.⁵⁰ Het advies van de Raad van Negen werd via meerdere wegen naar de studenten verspreid. Allereerst was er *De Geus*, wat de spreekbuis was van de organisatie. Dit blad werd maandelijks uitgegeven door twee Leidse studenten, de broers Jan en Huib Drion. In 1943 was de loyaliteitsverklaring topprioriteit en stond het blad vooral in het teken van het overtuigen van de studenten. Op 22 maart kwam zelfs een extra uitgave, waarin de spreekbuis van de Raad nogmaals opriep om niet te tekenen. En ook een week voor de tekentermijn, kwam een nummer van *De Geus* uit. Op 7 april schreef *De Geus*: “De loyaliteitsverklaring wordt niet getekend”. Dat is de stemming, die na de aanvankelijke aarzeling, de laatste weken duidelijk de overhand heeft gekregen.”⁵¹

Het is niet geheel toevallig dat De Raad het meerderheidsstandpunt probeert te verduidelijken. Veel studenten weigerden te tekenen, uit een solidariteitsgevoel. Het was beschamend om tot de minderheid van tekenaars te horen, wat veel studenten het laatste zetje in de rug gaf om de loyaliteitsverklaring naast zich neer te leggen.⁵² Het was voor studenten heel belangrijk wat anderen deden. Weigeraars beriepen zich niet primair op eigen inzichten, maar op uitspraken van de door hen erkende gezagsdragers.⁵³ De studentenverenigingen

⁴⁹ Pieter Caljé, ‘De historisering van de moraal. De Groningse universiteit tussen universiteitsgeschiedenis en bezettingsgeschiedenis’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 121.2 (2006) 254-261, aldaar 256.

⁵⁰ Sinke, *Loyaliteit in de verdrinking*, 111-116.

⁵¹ Delpher, *De Geus onder studenten*, 07-04-1943, via: Delpher.nl.

⁵² NIOD, Amsterdam, Geschiedenis van het Delftsche Studenten Contact, Delftsche Studenten Contactgroep, archiefnummer:187b, inventarisnummer: 1.

⁵³ Sinke, *Loyaliteit in de verdrinking*, 120.

waren hierbij cruciaal. De Raad van Negen werkte nauw samen met de verschillende studentenverenigingen om de studenten over te halen. Via de plaatselijke verenigingen werd studenten op het hart gedrukt niet te tekenen, waardoor via groepsdruk de meesten over de streep werden getrokken. De slag om de loyaliteitsverklaring werd dan ook vooral dankzij het corps gewonnen. De Delftse student H.C. Blauwkuip zei hierover: “We trokken ons geen bal aan van de loyaliteitsverklaring. (...) Ik heb niet getekend, nee, ik denk dat hooguit vijf procent van het corps de verklaring tekende. Als je verwijtbaar vuile handen had, dan kon je geen corpslid meer worden.”⁵⁴ Precieze aantallen zijn er niet, maar de schatting van Blauwkuip zegt veel over de sfeer die in de studentenverenigingen heerste betreffende de loyaliteitsverklaring. Tekenen was niet de bedoeling en studenten die de verklaring wel tekenden werden als deserteurs en landverraders beschouwd.⁵⁵

De Raad van Negen kon door de nauwe verbindingen met de studentenverenigingen al snel veel studenten bereiken. Echter moesten ook individuele studenten, die niet lid waren van het corps, worden overgehaald om de loyaliteitsverklaring niet te tekenen. Via de studentenverenigingen werden er zogeheten ‘omklets ploegen’ aan het werk gezet om deze studenten te bereiken. Via het één op één contact werd de boodschap van de Raad verspreid en geprobeerd de individuele studenten over te halen. Forenzen, die niet in Utrecht of Delft woonden, kregen in de trein gezelschap van deze omklets ploegen. Vooral in Delft lag er een uitdaging voor de weigeraars. Door het advies van het Senaat om wel te tekenen, stonden de Delftenaren een streepje achter. Daar waren de studenten zich van bewust. Aan de studentenverenigingen werd een brief verspreid, waarin werd opgeroepen om veel tijd te steken in het overhalen van de studenten. De beslissing hing van de studenten af, dus “ook voor reizen moet U niet bang zijn.”⁵⁶ Daarbij werden bij het Academiegebouw in Utrecht en het hoofdgebouw in Delft studenten opgewacht die op het punt stonden de getekende verklaring in te leveren bij de rector. Vele studenten die niet wilden tekenen waren gekomen om hun ‘zwakke broeders’ van de juistheid van hun standpunt te overtuigen. Intimidatie werd daarbij niet geschuwd.⁵⁷ In beide steden moest de politie ingrijpen, nadat er massale knokpartijen ontstonden.⁵⁸

⁵⁴ R. Hageman en W.T.H. Rogge, *Op herhaling. Nieuwe versie van het gedenkboek van het verzet der Delftsche studenten en docenten gedurende de jaren 1940-1945* (Delft 2006) 25.

⁵⁵ Caljé, ‘De historisering van de moraal’, 256.

⁵⁶ NIOD, Amsterdam, Documentatie betreffende het al dan niet tekenen van de loyaliteitsverklaring door studenten uit Delft, *Studentenverzet – Delft*, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: 4.

⁵⁷ Van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond*, 119.

⁵⁸ De Delftsche Studentenraad, *Geschiedenis van het Delftsche Studentencontact*, 20.

Daarnaast werd ook via de massacommunicatie geprobeerd de individuele studenten te bereiken. In alle universiteitssteden werden pamfletten geplakt en uitgedeeld. Daar was de Raad van Negen al heel vroeg bij. Op 6 maart 1943, nog voordat de loyaliteitsverklaring officieel was uitgevaardigd door Van Dam, was het idee al uitgelekt. De Raad wist wat ging komen en maakte via een pamflet al meteen duidelijk dat de verklaring niet geaccepteerd werd. Waar de rectoren en leraren veel belang hechtten aan het openhouden van de universiteiten, gingen de studenten daar volledig tegenin. In het pamflet gaf de Raad duidelijke richtlijnen. De loyaliteitsverklaring mocht onder geen enkele voorwaarde getekend worden, aan de oproep om in Duitsland te werken mocht nooit worden meegewerkt en voor de rest van de oorlog moesten alle universitaire werkzaamheden worden stopgezet.⁵⁹ Ook van de radio werd gebruik gemaakt om de studenten te bereiken. “Aan alle goede vaderlanders: Nu staan wij aan de vooravond van de meest barbaarsche maatregelen, die de Duitse bezetter van zins is over ons onderdrukte volk te treffen, is een felle reactie met de weinige ons nog ten dienste staande middelen voor ons eigen behoud een dingende eisch. Luistert daarom naar de stem die U Vrijdag,-Zaterdag,- en Zondag avond door de radio nader op de hoogte zal brengen om 20 en 22 uur op de 46 meterband. ZEGT DIT VOORT!”⁶⁰

Toch was er niet enkel een geluid te horen tegen de loyaliteitsverklaring. Ook voorstanders lieten zich horen, vooral verbonden in de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). Waar *De Geus* de spreekbuis was van het studentenverzet, kon de NSB de boodschap verkondigen in *Volk en Vaderland*. Anton Mussert, oprichter en leider van de NSB, schreef een uitgebreid artikel in het blad over de universiteiten, wat hij naar alle studenten liet sturen.⁶¹ De NSB had bij de totstandkoming van de verklaring een rol gespeeld en wilde een van de eerste regeringsbemoeningen zoveel mogelijk propageren. Op 19 maart 1943 schreef Mussert dat het plan van de loyaliteitsverklaring van hem afkomstig was, maar het was toch echt Van Dam die het idee van de verklaring aan de Duitse overheid voorlegde.⁶² Daarnaast werden er ook pamfletten verspreid, door het Nationaal Socialistisch Studenten Front (NSSF). Op 6 maart en 16 april werden op grote schaal pamfletten uitgedeeld die tot tekenen maande. Studenten moesten de loyaliteitsverklaring ondertekenen, want “Het Nederlandsch belang is om zoo ongeschonden mogelijk uit deze wereldworsteling te komen!”⁶³

⁵⁹ Broeyer, *Utrechtse universitaire verzet*, 156.

⁶⁰ NIOD, Amsterdam, Documentatie betreffende het al dan niet tekenen van de loyaliteitsverklaring door studenten uit Delft, Studentenverzet – Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: 4.

⁶¹ NIOD, Amsterdam, Manuscript betreffende de geschiedenis van het Delftsch Studentencontact tot november 1944, Dossier Studentenverzet - Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: a1.

⁶² Broeyer, *Utrechtse universitaire verzet*, 157.

⁶³ De Delftsche Studentenraad, *Geschiedenis van het Delftsche Studentencontact*, 17-18.

Waar de studenten van meerdere kanten werden aangespoord om wel of niet te tekenen, boekte het studentenverzet een overduidelijke overwinning. De loyaliteitsverklaring werd keihard afgewezen, maar de vraag rest nog waarom de studenten zo tegen de verordeningen waren. De Raad van Negen pakte het voortouw en dat heeft een cruciale rol gespeeld. Het aantal principiële weigeraars bedroeg een vierde van het totaal aantal studenten.⁶⁴ Die kleine groep heeft vervolgens een ruime meerderheid over de streep getrokken. De weigeraars stonden a priori afwijzend tegenover de verklaring. Onder meer rectoren Van Vuuren en Dorgelo probeerden aan te dringen op wijzigingen van de verklaring en ook de beide Senaten stuurden aan op wijzigingen, maar de studenten wilden van niets weten. Geen enkele verandering kon ervoor zorgen dat de loyaliteitsverklaring wel werd geaccepteerd door het studentenverzet. Het ging de studenten niet om de inhoud of de betekenis, maar om de context. In een brief van 15 april 1943 aan Dorgelo maakten de Delftse studenten heel duidelijk waarom de loyaliteitsverklaring werd afgewezen. “De loyaliteitsverklaring kan onmogelijk op zichzelf beschouwd worden; zij moet daarentegen gezien worden in verband met de Deutsche maatregelen gericht op de nazificeering van ons geheele volk en in het bijzonder van onze Universiteiten, en op de inschakeling hiervan in de Deutsche totale oorlogvoering. Wij moeten ons tegen deze maatregelen ten krachtinge verzetten en kunnen tegenover het Nederlandsche volk zelfs niet de schijn op ons laden aan eenige maatregel van de Duitschers of hun handlangers toe te geven.”⁶⁵ De boodschap, die door een kleine en volhardende groep vanuit de Raad van Negen werd uitgevaardigd, was voor alle studenten. Bovenstaand fragment was dan wel een brief aan Dorgelo, maar de tekst gold net zo goed voor Van Vuuren aan de Universiteit Utrecht als aan andere rectoren in het land.

Een andere reden van de afwijzing van de loyaliteitsverklaring lag in de rol van Mussert. Het studentenverzet en de NSB stonden op zeer gespannen voet. Mussert claimde bij de vervaardiging van de verklaring een belangrijke rol gespeeld te hebben. De grote lijnen werden door Van Dam op papier gezet, maar ook Mussert voegde wat aan de tekst toe.⁶⁶ Een verklaring ondertekenen, die de macht van Mussert erkende, werd door de studenten al helemaal aan de kant geschoven. De afkeer van de NSB zat diep en het tekenen van de loyaliteitsverklaring zou een triomf voor Mussert betekenen.⁶⁷ In TROOF, het Utrechts

⁶⁴ NIOD, Amsterdam, Geschiedenis van het Delftsche Studenten Contact, Delftsche Studenten Contactgroep, archiefnummer:187b, inventarisnummer: 1.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ De Delftsche Studentenraad, *Geschiedenis van het Delftsche Studenten Contact*, 11.

⁶⁷ Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet*, 171.

oppositie- en studentenblad, schreef de redactie: “Het zou bedroevend zijn, als wij deze eerste officiële NSB-stunt tot een succes maakten.”⁶⁸

Daarbij komt dat de studenten de verklaring al volledig overbodig vonden. De situatie tussen het verzet en de Duitse bezetter was geëscaleerd, maar de studenten zagen de Duitsers daarvan als schuldige. Nu moesten de studenten vervolgens een verklaring ondertekenen. Het was “té vernederend” om na de ordeverstoring van de Duitsers zelf een verklaring te moeten tekenen waarin stond dat juist de studenten zich netjes moesten gedragen.⁶⁹ Op 7 april 1943 werd dit standpunt in *De Geus* naar alle studenten verspreid. “Een overheid die zich misdraagt komt geen belofte van ‘goed gedrag’ toe. Zij die hun ondertekening rechtvaardigen door te zeggen dat zij zich er niet aan gebonden achten, houden zichzelf voor de gek. Hier beginnen, kan eindigen bij een eed van trouw aan Mussert of Hitler.”⁷⁰

Een relatief kleine groep principiële weigeraars voerde een uitvoerige strijd om de rest van de studenten over te halen. Een belangrijk onderdeel daarvan was de onderlinge solidariteit die onder de studenten heerste. De twijfelaars vonden het belangrijk om geen minderheidsstandpunt te steunen. Vlak voordat de laatste deadline naderde om de verklaring ondergetekend in te leveren bij de rector, werd er dan ook nog een brief verspreid met de laatste stand van zaken. Ondanks dat het vooral om schattingen ging, werd van alle negen universiteitssteden het aantal getekende verklaringen uiteengezet. De strekking is duidelijk: het aantal ondertekenaars is zeer gering en het advies blijft dat de loyaliteitsverklaring niet getekend dient te worden.⁷¹ Voor studenten was dat meerderheidsstandpunt enerzijds belangrijk door de blaam van er niet bij te horen, anderzijds om solidair te zijn met de principiële weigeraars. Die weigeraars waren dan weer solidair met de studenten die vastzaten in Vught. “Wij willen geen enkele stap nemen ter voortzetting van de studie, zolang niet alle Delftsche studenten daartoe in de gelegenheid worden gesteld.”⁷² Dat solidariteitsgevoel leefde zelfs bij de personen die wel de loyaliteitsverklaring tekenden. D.J.M. Kleijmans, student aan de Universiteit Utrecht, stuurde een brief aan Van Dam waarin hij afstand deed

⁶⁸ HUA, Utrecht, "Studentenverzet 1940-1945", bijlage van het studentenblad *Troof*, Collectie Utrechts verzet, archiefnummer: 650, inventarisnummer: 21.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Delpher, *De Geus onder studenten*, 07-04-1943, via: [Delpher.nl](https://delpher.nl).

⁷¹ NIOD, Amsterdam, Toespraak tot de eerstejaars studenten door E.P. Wellenstein, *Studentenverzet – Delft*, archiefnummer: 249-0791, inventarisnummer: 3.

⁷² NIOD, Amsterdam, Documentatie betreffende het al dan niet tekenen van de loyaliteitsverklaring door studenten uit Delft, *Studentenverzet – Delft*, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: 4.

van de privileges die tekenaars kregen. Kleijmans tekende de verklaring, om de universiteiten en hogescholen voor het Nederlandse volk te behouden. Maar hij wilde solidair zijn met zijn medestudenten en niet profiteren van de voordelen die hoorden bij het ondertekenen.⁷³

Het opstandige optreden van de studenten werd geleid door de Raad van Negen, dat hun dwingende advies om niet te tekenen zag doorsijpelen naar alle studenten. Waar de rectoren en de leraren veel waarde hechtten aan het openhouden van de universiteiten, kenden de studenten die belangen niet. Het onderwijs was al vrijwel volledig stil komen te liggen en er was geloof in een snel einde van de oorlog. De studenten hadden geen verantwoordelijkheden, die de leidinggevendenden van de universiteiten wel hadden, waardoor het niet tekenen van de loyaliteitsverklaring kon worden geoorloofd. Dat gebeurde vervolgens ook op grote schaal, waardoor van een grijs verleden bij de studenten geen sprake was.

⁷³ NIOD, Amsterdam, Brief van D.J.M. Kleijmans inzake de ondertekening van de loyaliteitsverklaring Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer: 020, inventarisnummer: 494.

Conclusie

De Delftse- en Utrechtse studenten waren diep teleurgesteld in het optreden van de leidinggevenden aan de universiteiten. De rectoren accepteerden de loyaliteitsverklaring als een noodzakelijk kwaad en probeerden om zo goed mogelijk uit de strijd om de loyaliteitsverklaring te komen. Ondanks dat er protest werd aangetekend tegen de loyaliteitsverklaring, kwam er geen verzet van de Utrechtse rector Van Vuuren en de Delftse rector Dorgelo. Zij hadden de verantwoordelijkheid van het onderwijs op de universiteit op hun schouders en het onderwijs kon alleen vervolgd worden als er gehoor werd gegeven aan de verordeningen van secretaris-generaal Van Dam. Het hoger onderwijs was volledig stil komen te liggen door alle problemen tussen de studenten en de Duitse bezetter, en ondertekening van de loyaliteitsverklaring kon daar een einde aan maken. Het voortzetten van het hoger onderwijs was een doel op zich geworden en daar hoorde aanpassing aan de bezettende overheid bij.

Ook de Utrechtse- en Delftse hoogleraren hielpen de studenten niet in de strijd tegen de loyaliteitsverklaring. In beide steden was er in eerste instantie protest tegen de verklaring, maar de Senaten zouden het nooit tot een conflict laten komen. De studenten trokken wel een lijn tussen goed en fout, en zagen het docentencorps als fout. Er was een kloof ontstaan tussen beide groepen door de loyaliteitsverklaring, maar dat was een ontwikkeling die al vanaf 1900 aan de gang was. Docenten waren niet langer het morele kompas voor de studenten. De Senaten maakten zich druk om de voortzetting van het hoger onderwijs, niet om de principiële bezwaren van de studenten tegen de loyaliteitsverklaring. Datzelfde gold voor de Utrechtse Senaat, dat uiteindelijk ook het tekenen van de verklaring niet wilde afraden. De studenten moesten zelf beslissen of ze de loyaliteitsverklaring zouden ondertekenen, zonder dat de hoogleraren daarbij als moreel kompas fungeerden. Ook de hoogleraren pasten zich aan om het onderwijs te kunnen hervatten, zonder dat ze daarbij goed of fout waren. Zij hadden, net als de rectoren, andere belangen dan de studenten.

In Delft werd de loyaliteitsverklaring door 74,4% van de studenten niet ondertekend, in Utrecht lag dat percentage op 87,4%. Dat hoge percentage is tot stand gekomen door de Raad van Negen, die de loyaliteitsverklaring hard afkeurde. Een kwart van de studenten was principieel tegen de verklaring, de rest moest over de streep worden getrokken. De Raad had de studentenverenigingen achter zich, wat een belangrijke motor was voor de propagandaslag. Veel studenten beriepen zich op het standpunt van de door hun erkende gezagsdragers en tekenaars werden binnen de verenigingen gezien als landverraders en deserteurs. De

individuele studenten wilden vervolgens niet het minderheidsstandpunt vertolken, waardoor veel studenten besloten de loyaliteitsverklaring niet te tekenen. Het principiële standpunt van De Raad van Negen was dan ook cruciaal. Van een minderheid weigeraars werd een grote meerderheid gemaakt.

Waar De Jong een scherpe lijn trok tussen goed en fout, zagen Blom en Van der Heijden meer een grijs verleden. In dit onderzoek kwam een duidelijke verzetshouding naar voren bij de studenten. Zonder steun van het universiteitsbestuur, zijn zij in verzet gekomen tegen de bezettende overheid. Maar waren de studenten dan goed en de rectoren en hoogleraren fout? Het ligt veel genuanceerder. De rectoren en senatoren hadden en voelden een brede verantwoordelijkheid. Het was hun baan om het hoger onderwijs te verzorgen en daarbij hadden zij de verantwoordelijkheid voor een groot aantal werknemers. De consequenties van hun verzet zou een grote reikwijdte kunnen hebben. De financiering zou gestopt worden, mensen zouden ontslagen kunnen worden en het was niet duidelijk welke represaillemaatregelen de Duitsers nog meer konden treffen. In dat kader is het ook niet verwonderlijk dat op de confessionele universiteiten een veel grotere mate van verzet zichtbaar was. In Delft en Utrecht was het dan heel moeilijk om in verzet te komen, wetende dat de gevolgen zo verstrekkend zouden zijn. Een dergelijke afweging gold ook voor burgers, die hun gezin wilden beschermen en hun baan wilden behouden.

De studenten hadden dergelijke verantwoordelijkheden niet. Dat maakt dat het ‘makkelijker’ was om in verzet te komen en de consequenties te aanvaarden. Daarbij stonden de studenten samen sterk. Door de informatie die ze kregen via de verschillende communicatiekanalen, voelden ze zich door het grote aantal gelijkgestemden gesteund in hun besluit. De leraren en rectoren hadden veel minder mogelijkheden om van gedachten te wisselen over een lastig dilemma. Het is heel erg moeilijk voor een individu om tegen de stroom in een besluit te nemen. Door de scherpe scheidslijn tussen goed en fout te hanteren, wordt de suggestie gewekt dat een besluit om niet in verzet te komen, een makkelijk besluit is geweest. In het geval van de rectoren en hoogleraren is waarschijnlijk niets minder waar. Zij zullen ongetwijfeld geworsteld hebben met dit morele dilemma. Enerzijds is het grijze verleden te makkelijk, want er was wel degelijk een grote groep die in verzet kwam. Anderzijds is de scheidslijn tussen goed en fout te scherp: er ligt een moreel oordeel onder dat misschien niet gerechtvaardigd is.

Dit onderzoek richtte zich op de openbare universiteiten van Delft en Utrecht. Deze instellingen werden gefinancierd door de overheid, waardoor de rectoren en de Senaten het zich niet konden permitteren om de studenten te steunen in hun strijd tegen de loyaliteitsverklaring. Op confessionele universiteiten lag dit echter heel anders. De universiteiten van Tilburg en Nijmegen kenden de laagste tekenpercentages van Nederland, met respectievelijk 2,2% en 0,3% tekenaars. Beide universiteiten waren niet afhankelijk van overheidssteun en de besturen hadden een hele andere insteek omtrent de loyaliteitsverklaring dan de collega's in Utrecht en Delft. Voor een volgend onderzoek is het interessant om te onderzoeken wat de insteek, motieven en invloed van de rectoren, hoogleraren en studentenverenigingen op de confessionele universiteiten was betreffende de loyaliteitsverklaring.

Literatuurlijst

Artikelen

Caljé, Pieter, 'De historisering van de moraal. De Groningse universiteit tussen universiteitsgeschiedenis en bezettingsgeschiedenis', *BMGN-Low Countries Historical Review* 121.2 (2006) 254-261, aldaar 256.

Knegtmans, Peter Jan, 'De plaats van de universiteit', *BMGN-Low Countries Historical Review* 121 (2006) 2, 240-246, aldaar 242.

Boeken

Baudet, Henri, *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft* (Den Haag 1992).

Blom, Hans, *In de ban van goed en fout* (Amsterdam 1983).

Blom, Hans, *Crisis, Bezetting en Herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 67.

Broeyer, Frits, *Het Utrechtse universitaire verzet* (Utrecht 2004).

De Delftsche Studentenraad, *Geschiedenis van het Delftsche Studentencontact* (Delft 1944).

De Jong, Lou, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1994).

Hageman, Roderick en W.T.H. Rogge, *Op herhaling. Nieuwe versie van het gedenkboek van het verzet der Delftsche studenten en docenten gedurende de jaren 1940-1945* (Delft 2006).

Jensma, Goffe en H. de Vries, *Verandering in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997).

Sinke, Onno, *Loyaliteit in verdrukking* (Amsterdam 2012).

Van der Heijden, Chris, *Grijs verleden* (Amsterdam 2003).

Van Walsum, Sander, *Ook al voelt men zich gewond* (Utrecht 1995).

Bronnen

Brieven van afkeuring door studenten van het besluit van de Rector Magnificus om 52 afgetreden studentenvertegenwoordigers te schorsen, HUA, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 81.

Brief van de Beauftragte für den Vierjahresplan met de mededeling dat Nederlandse studenten naar Duitsland zijn gestuurd omdat ze geen loyaliteitsverklaring wilden ondertekenen, met geleidebrief, NIOD, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer: 020, inventarisnummer: 496.

Brief van de Utrechtse Studenten Faculteiten aan de Senaat der Rijksuniversiteit te Utrecht, NIOD, Dossier – Universiteiten – Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a6.

Brief van D.J.M. Kleijmans inzake de ondertekening van de loyaliteitsverklaring, NIOD, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer: 020, inventarisnummer: 494.

Brieven van afkeuring door studenten van het besluit van de Rector Magnificus om 52 afgetreden studentvertegenwoordigers te schoren, HUA, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 529.

De tekenkwesitie door Nederlandse studenten, NIOD, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer: 020, inventarisnummer: 497.

Documentatie betreffende het al dan niet tekenen van de loyaliteitsverklaring door studenten uit Delft, NIOD, Dossier – Studentenverzet – Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: 4.

Dorgelo, prof, dr. H.B., NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, archiefnummer: 244, inventarisnummer: 1081.

Een verslag van een verbeterd verslag van de vergadering van de senaat der Utrechtse universiteit, naar aanleiding van de verordeningen van de Rijkscommissaris betreffende het hoger onderwijs, NIOD, Dossier – Universiteiten – Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a8.

Enkele circulaire van de rector-magnificus der Rijksuniversiteit te Utrecht, NIOD, Dossier – Universiteiten – Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a22.

Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1940/41-1970/71, HUA, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 81.

Jaarboek 1942-1943, geschreven door rector-magnificus prof. dr. L. van Vuuren, HUA, Collectie Utrechts verzet, archiefnummer: 650, inventarisnummer: 10.

Manuscript betreffende de geschiedenis van het Delftsch Studentencontact tot november 1944, NIOD, Dossier – Studentenverzet – Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: a1.

Memorandum namens de besturen van een aantal Utrechtse studentenverenigingen en disputen, NIOD, Dossier – Universiteiten – Utrecht, archiefnummer: 249-0811A, inventarisnummer: a9.

Radiorede van J. van Dam inzake de loyaliteitsverklaring van studenten, NIOD, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer: 020, inventarisnummer: 503.

Resoluties en notulen van de senaat, 1641 – 1971, HUA, Rijksuniversiteit Utrecht, senaat en rector, archiefnummer: 292-1, inventarisnummer: 10.

Staat met opgave van de aantallen studenten, die aan de verschillende universiteiten waren ingeschreven op 1 februari 1943 en die op of na 13 april 1943 een loyaliteitsverklaring hebben getekend, NIOD, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, archiefnummer: 020, inventarisnummer: 507

"Studentenverzet 1940-1945", bijlage van het studentenblad Troof, HUA, Collectie Utrechts verzet, archiefnummer: 650, inventarisnummer: 21.

Stukken, afkomstig van de illegaliteit: brieven, artikelen, oproepen e.d., NIOD, Delftsche Studenten Contactgroep, archiefnummer: 187b, inventarisatienummer: 12.

Stukken betreffende de sluiting van de universiteit in 1943, KDC, RADB-379.

Toespraak tot de eerstejaars studenten door E.P. Wellenstein, NIOD, Dossier – Studentenverzet – Delft, archiefnummer: 249-0792, inventarisnummer: 3.